

William Tyndale, az „angol Luther” élete és mártíriuma

Az ún. „angol Luther”, William Tyndale (1494?–1536) e jelentőségére igazán csak születésének 500. évfordulója után, 1994 óta figyeltek fel irodalomtudósok, nyelvészek és teológusok.

Tyndale-t jogosan tartják az első jelentős angol bibliafordítónak, de sokak számára nem is tudatosult, hogy Tyndale bibliafordításának nyolcvanöt százaléka bekerült az angol nyelvű kultúrát több mint négy évszázadon keresztül meghatározó *King James Bible* (1611) szövegébe. Tyndale nyelve tehát a *King James Bible* közvetítésével több embert ért el, mint akár William Shakespeare-é. Tyndale új szavakat is teremtett az angol nyelvben, például *scapegoat*, *mercyeat* stb.

1. Tyndale élete¹

Tyndale életéről először John Foxe (1516/17–1587) 1563-as hatalmas *Acts and Monuments* (*Tettek és nagy művek*) című martirológiai munkájából² szerezhethetünk tudomást. 1573-ban ő jelentette meg John Day nyomdásszal együtt *The Whole Works of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, Three worthy Martyrs* (*William Tyndale, John Frith és Doctor Barnes, a három nagy mártír összes munkái*) című kiadványt.³

A könyv nemcsak könyvészetileg jelentős – szép minőségben megjelentetett fóliókiadvány – hanem azért is, mert ezúttal Foxe nemcsak a mártírok életének és halálának általa megrajzolt narratíváját adja elő, hanem a mártírok szavait is; azaz „sajtó alá rendezi” az angol korai reformáció három legjelentősebb alakjának és tudós mártírjának összegyűjtött írásait.

Tyndale 1494 körül született a walesi határon, Gloucester járásban. Az újabb kutatás a csak közelmúltban előkerült, 1515-ös papszentelési dokumentuma fényében az 1491-es évet valószínűbbnek tekinti. Tyndale William Hychynsnek is írta a nevét.

Oxford (1508–1517)

Tyndale 1508 körül (tizennégy, illetve tizenhét évesen) lesz az oxfordi egyetem diákja, a Magdalene College hallgatója. Négy évvel később, 1512-ben BA fokozatot szerez a *trivium* tár-

1 A következőkben felhasználtam *Az angol reformáció és William Tyndale* című írásom részleteit. In Tyndale, William: *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway into the Holy Scripture* (1531). Budapest, 2005, Magyarországi Luther Szövetség, 68–85. /Magyar Luther füzetek, 9/

2 Thomas Freeman szerint John Bale (1495–1563) tekinthető az angol martirológia megteremtőjének; neki volt a tanítványa a nagyobb hírnévre szert tett John Foxe. Foxe munkája 1563–1689 között kilenc kiadást ért meg, volt számos rövidített kiadása is.

3 *The vvhole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, three worthy martyrs, and principall teachers of this Church of England collected and compiled in one tome together, beyng before scattered, [and] now in print here exhibited to the Church. To the prayse of God, and profite of all good Christian readers.* At London: Printed by Iohn Daye, and are to be sold at his shop vnder Aldersgate, An. 1573.

gyaiból (grammatika, retorika, logika), utána 1515-ben MA-t a *quadrivium* szerint (aritmetika, muzsika, geometria, asztronómia).

Kiket is tanult, kiket is olvasott Tyndale Oxfordban? Arisztotelész, Boethius, Eukleidész, Ovidius, Vergilius műveit s általában azokat a tárgyakat tanulmányozta, amelyek a papi pályához elengedhetetlenek voltak.

Ekkoriban a humanisták Itáliából a *New Learning* eszméjével tértek vissza Angliába, s előtérbe került a görög nyelv oktatása (William Grocyn, William Linacre). A neoplatonizmus eszméitől is érintett John Colet a történeti-kritikai módszert kezdte alkalmazni a Biblia magyarázásában, főleg Pál apostol levelei kapcsán. Ugyanakkor Tyndale később úgy emlékszik ezekre az évekre, hogy az egyetemen sok fárasztó skolasztikus vitában volt része.

Cambridge (1517–1521)

Foxe feljegyzésén kívül nincs közvetlen bizonyítékunk arra vonatkozólag, hogy Tyndale Cambridge-ben is tanult. Foxe szerint 1517–1521 között volt ott hallgató. Itt tanított Rotterdami Erasmus is, s ezért itt a humanizmus és a reformáció eszméi is kedvező fogadtatásra találtak. A White Horse Innben talán megfordultak az itt tanuló későbbi nagy reformátorok, Hugh Latimer vagy Thomas Cranmer. Itt tért meg – Erasmus 1516-os görög Újszövetség-fordításának olvasása közben – Thomas Bilney (a „kis Bilney”) is. Itt működött, és szerzett doktori fokozatot Robert Barnes, akinek később Lutherrel volt közvetlen kapcsolata. Ha Tyndale valóban tanult Cambridge-ben, akkor minden bizonnyal láthatta, hogy 1521-ben nyilvánosan elégették Luther iratait pár héttel azután, hogy John Fisher püspök prédikációja után Londonban a Szent Pál-székesegyház előtt is nyilvánosan tüzre vetették azokat.

Little Sodbury (1522–1523)

Tyndale már felszentelt pap volt, amikor háztanítónak ment egy gloucesterbeli családhoz Little Sodburybe, Bristoltól 12 kilométerre. Sir John Walsh-nál és feleségénél volt háztanító, miközben Bristolban is prédikált, s valószínűleg ez idő tájt mélyítette el görög nyelvi ismereteit is. 1516-ban jelent meg Erasmus *Novum instrumentuma*, az Újszövetség görög–latin kritikai kiadása, melynek második kiadása már annotációt is tartalmazott. Tyndale itt fordította le Erasmus *Enchiridion militis Christiani* (*A keresztény katona kézikönyve*) című, mind a mai napig nagy hatású munkáját.

Sir John Walsh otthonában élénk asztali beszélgetések folytak, eleinte az előkelő vendégek lenézték a fiatal háztanítót, aki kritizálni meri az egyházat, ám miután széles körű tájékozottsága nyilvánvaló lett számunkra, az asztaltárság tagjai egyre kevésbé merték eretnekséggel vádolni. Egyszer valaki azt mondta: „A pápa törvénye fontosabb nekünk, mint Isten törvénye.” Tyndale így válaszolt: „Megvetem a pápát és minden törvényét. Ha Isten életben tart, akkor nemsokára elérem azt, hogy egy szántó-vető fiú jobban fogja ismerni a Bibliát, mint te.” Ez utóbbi szavak Erasmus gondolatát visszhangozták. Részint Erasmus immár angolul is olvasható műve, részint Tyndale személyes munkássága nyomán a házigazda Sir John is megtér, aki a továbbiakban már nem hívja meg a környékbeli klérus tagjait az asztaltársasághoz. Tyndale le-

fordította itt még Iszokratésznek, a Kr. e. V–IV. század nagy rétorának, Szókratész tanítványának egyik beszédét (nem tudjuk, melyiket, mert elveszett), s gazdája ajánlólevelével Londonba ment, hogy nagy tervét, az Újszövetség angolra fordítását egyházi patrónusok segítségével megvalósíthassa.

London (1523–1524)

Angliában a lollard bibliafordítások terjedését megakadályozandó, 1408 óta volt életben egy olyan törvény, hogy egy püspök engedélye szükséges a Szentírás fordításához. Tyndale gazdájától vitt ajánlólevelet annak egy ismerősének, Sir John Gilfordnak, aki megígérte neki, hogy közvetíteni fog Cuthbert Tunstallhoz, London püspökéhez, aki nagyszerű humanista hírében állott, és Erasmus barátja is volt: jól tudott görögül és héberül, s az aritmetikáról írt tankönyve a korban széles körben elterjedt volt.

Mivel Tyndale a londoni papokkal is vitába keveredett, rossz híre valószínűleg eljutott a püspökhöz, aki nem támogatta javaslatát. Az egyházi hivatalnokok pedig „úgy bántak vele, mint egy kutyával”. Tyndale még egy ideig Londonban él, prédikál a Fleet Streeten, itt hallgatja őt egy jó módú kereskedő, Humphrey Monmouth, aki anyagilag is segíti őt.

„Végül megértettem, hogy nem volt hely számomra a londoni palotában, sőt az egész országban arra, hogy lefordítsam az Újtestamentumot. Hát miképpen terjesszem elő javításra és változtatásokra tehát ezt a könyvet azoknak, akik nem bírják elviselni, ha valami igaz?” (Részlet Tyndale-nek az Ószövetséghez írt előszavából). Ezért 1524 áprilisában Németországba hajózik, hogy nagy tervének megvalósítását ott folytathassa.

Hamburg (Wittenberg?)

Tyndale valószínűleg rövid ideig tartózkodik Hamburgban, s elképzelhető, hogy onnan Wittenbergbe megy, és beiratkozik az egyetemre. William Mozley szerint Tyndale biztonsága érdekében álnéven iratkozott be a wittenbergi egyetemre: *Guillelmus Daltici ex Anglia* néven (a Daltin a Tindal név variánsa).

Két évvel korábban, 1522 szeptemberében, illetve decemberében itt jelentette meg Luther az Újszövetség fordítását, s ez a tény nagy lökést adhatott a harmincéves angol diáknak, hogy régóta dédelgetett tervét mindenképpen megvalósítsa.

Köln

1525-ben Tyndale-t már Kölnben találjuk. Segédjével, William Roye-jal (akire aztán később már joggal panaszkodik) Peter Quentell nyomdájában az angol nyelvű Újszövetséget készíti elő kiadásra, ami formátumát tekintve igen hasonlít Luther német Újszövetség-kiadására. Hosszú prológust is tartalmaz, ami részint Luther előszavából vesz át bekezdéseket (ekkoriban a *copyright* eszméje még nem létezett), részint saját gondolatait tartalmazza. Ebben a nyomdában történt egy Tyndale számára majdnem végzetes eset. Johannes Dobneck (alias Cochlaeus, Luther későbbi életrajzírója), akinek egy saját könyvét is éppen ott nyomták, meghallotta, hogy a nyomdászok arról beszélgetnek, hogy ha megjelenik ez az Újszövetség angolul, Anglia királya is

fordította itt még Iszokratésznek, a Kr. e. V–IV. század nagy rétorának, Szókratész tanítványának egyik beszédét (nem tudjuk, melyiket, mert elveszett), s gazdája ajánlólevelével Londonba ment, hogy nagy tervét, az Újszövetség angolra fordítását egyházi patrónusok segítségével megvalósíthassa.

London (1523–1524)

Angliában a lollard bibliafordítások terjedését megakadályozandó, 1408 óta volt életben egy olyan törvény, hogy egy püspök engedélye szükséges a Szentírás fordításához. Tyndale gazdájától vitt ajánlólevelet annak egy ismerősének, Sir John Gilfordnak, aki megígérte neki, hogy közvetíteni fog Cuthbert Tunstallhoz, London püspökéhez, aki nagyszerű humanista hírében állott, és Erasmus barátja is volt: jól tudott görögül és héberül, s az aritmetikáról írt tankönyve a korban széles körben elterjedt volt.

Mivel Tyndale a londoni papokkal is vitába keveredett, rossz híre valószínűleg eljutott a püspökhöz, aki nem támogatta javaslatát. Az egyházi hivatalnokok pedig „úgy bántak vele, mint egy kutyával”. Tyndale még egy ideig Londonban él, prédikál a Fleet Streeten, itt hallgatja őt egy jó módú kereskedő, Humphrey Monmouth, aki anyagilag is segíti őt.

„Végül megértettem, hogy nem volt hely számomra a londoni palotában, sőt az egész országban arra, hogy lefordítsam az Újtestamentumot. Hát miképpen terjeszem elő javításra és változtatásokra tehát ezt a könyvet azoknak, akik nem bírják elviselni, ha valami igaz?” (Részlet Tyndale-nek az Ószövetséghez írt előszavából). Ezért 1524 áprilisában Németországba hajózik, hogy nagy tervének megvalósítását ott folytathassa.

Hamburg (Wittenberg?)

Tyndale valószínűleg rövid ideig tartózkodik Hamburgban, s elképzelhető, hogy onnan Wittenbergbe megy, és beiratkozik az egyetemre. William Mozley szerint Tyndale biztonsága érdekében álnéven iratkozott be a wittenbergi egyetemre: GUILLEMUS DALTICI EX ANGLIA néven (a Daltin a Tindal név variánsa).

Két évvel korábban, 1522 szeptemberében, illetve decemberében itt jelentette meg Luther az Újszövetség fordítását, s ez a tény nagy lökést adhatott a harmincéves angol diáknak, hogy régóta dédelgetett tervét mindenképpen megvalósítsa.

Köln

1525-ben Tyndale-t már Kölnben találjuk. Segédjével, William Roye-jal (akire aztán később már joggal panaszkodik) Peter Quentell nyomdájában az angol nyelvű Újszövetséget készíti elő kiadásra, ami formátumát tekintve igen hasonlít Luther német Újszövetség-kiadására. Hosszú prologust is tartalmaz, ami részint Luther előszavából vesz át bekezdéseket (ekkoriban a *copyright* eszméje még nem létezett), részint saját gondolatait tartalmazza. Ebben a nyomdában történt egy Tyndale számára majdnem végzetes eset. Johannes Dobneck (alias Cochlaeus, Luther későbbi életrajzírója), akinek egy saját könyvét is éppen ott nyomták, meghallotta, hogy a nyomdászok arról beszélgetnek, hogy ha megjelenik ez az Újszövetség angolul, Anglia királya is

lutheránus lesz. Ez kellett csak Dobnecknek: azonnal jelentést tett a kölni hatóságoknál, akik a jelentést továbbították Angliába Wolsey-nak és VIII. Henriknek. Ám amire a hatóságok a nyomdát megszállták, Tyndale és társa a Rajnán elmenekültek.

Van bizonyíték arra, hogy ebből, a csupán *Prológust* és Máté evangéliuma első huszonkét fejezetét tartalmazó nyomtatványból sikerült néhány példányt Angliába csempészni. A *Prológus* tekinthető az első lutheránus traktátusnak, amely Angliába érkezett. E csonka kiadásból mindössze egy példány maradt fenn, amely a British Libraryben található.

Worms (1526–1527)

Alig egy esztendő telik el, amikor Wormsban Tyndale-nek és segédjének, William Roye-nak sikerül megjelentetni a teljes Újszövetség-fordítást nyolcadrét (*octavo*) formában. Ez azonban nem tartalmazza sem a *Prológust*, sem a marginális jegyzeteket. A könyvet ruhacsomagba rejtették, és úgy csempészték azt Angliába. 3000 példányban jelent meg, de mára csak három maradt fenn. A másodikat pár éve fedezték fel Stuttgartban. Egy bristoli baptista kollégiumtól a British Museum 1 millió fontért vásárolta meg az egyik példányt 1994-ben.

Ez volt az első, kézbe vehető Újszövetség Angliában. Foxe leírja, hogy akinél példányt találtak, szigorúan megbüntették, mert rendkívül veszélyesnek tartották az egyházra nézve: 1526. november 26-án Cuthbert Tunstall püspök prédikációja után a Szent Pál-katedrálisnál nyilvánosan elégették. Miután erről Tyndale tudomást szerzett, egyre élesebben támadta a katolikus egyházat, a képmutatókat.

Tyndale itt írta meg *A római levélhez szóló összefoglaló bevezetőjét*, ami erősen épül Lutherre. Ez idő tájt kezdett Tyndale komolyan héberül tanulni.

Antwerpen (1528–1536)

Tyndale hamarosan Antwerpenbe költözött. A nagy forgalmú kereskedőváros kedvezett az új vallási eszmék befogadásának. Tyndale angol kereskedőkkel együtt lakott az English Houseban. Itt jelenteti meg első önálló műveit 1528-ban. A *The Parable of the Wicked Mammon* (*A hamis mammonról szóló példázat*) a hit általi megigazolásról szóló lutheri tanítást fejt ki részletesen. Ugyanebben az évben jelenik meg másik műve, a *The Obedience of a Christian Man* (*A keresztyén ember engedelmességéről*), ami az 1525-ös parasztháború után azért lett aktuális, mert Luther tanainak tulajdonították a parasztháborút. Tyndale hangsúlyozza, hogy a Szentírás az emberi lelket akarja megváltoztatni, s nem a társadalmat felforgatni. A könyv Boleyn Annához is eljutott, aki úgy adta tovább leendő férjének, a királynak: „Ezt neked és minden királynak el kell olvasni.”

Itt hamarosan napvilágot lát a *Pentateuchos*, Mózes öt könyvének fordítása. Marginális megjegyzései pápaellenesek, s a könyvet már nem gótikus, hanem latin betűkkel nyomtatják ki. Ugyancsak kiadja a Jónás próféta könyvéhez írt hosszú előszavát Merten de Keyser kiadónál 1531-ben. 1530-ban megjelenik a *Practice of Prelates* (*A főpapok praktikáiról*) című munkája, majd kommentárjai János első leveléről (*Exposition of the First Epistle of St John – Szent*

János első levelének magyarázata) és a hegyi beszédről (*Exposition Upon the V, VI, and VII chapters of Matthew – Máté evangéliuma 5., 6. és 7. fejezetének magyarázata*).

Az *An Answer unto Sir Thomas More's Dialoge (Válasz Morus Tamás Párbeszédére)* is 1531-ben jelenik meg. Háttére, hogy Tunstall püspök engedélyt adott Morusnak, hogy elolvassa Tyndale munkáit, és megcáfolja őket, hiszen Luther ellen is írt könyvet. Morus képzeletbeli dialógus formájában írt az eretnekek ellen. Tyndale válasza körülbelül nyolcvanezer szó, Morus dialógusa és a Tyndale válaszára adott újabb Morus-mű, a *The Confutation of Tyndale's Answer (Tyndale Válaszának cáfolata)* összesen hétszázötvenezer szó. Még Morus, a nagy ellenfél is elismerte, hogy „mielőtt a tengerre kelt volna Tyndale, egy tiszta életű, szorgalmas, az Írásokban járatos ember volt, akit Anglia-szerre szerettek, és prédikációival nagy szolgálatot végzett”.

Az Ószövetség történeti könyveit (Józsua könyvétől A krónikák második könyvéig) 1530–1535 között fordította le Tyndale, de ezt csak halála után, 1537-ben nyomtatták ki.

Tyndale-t közben megpróbálták visszahívni Angliába. Ekkor már Thomas Cromwell van hatalmon, aki kedvez a protestánsoknak, sőt ő fogja levezényelni a kolostorok feloszlatását. Cromwell egy angol kereskedőt, Stephen Vaughant bízott meg azzal, hogy tárgyaljon Tyndale-lel Angliába való visszatéréséről. Tyndale válasza: „Ha a király engedné, hogy az Szentírás a nép között terjedjen, mint itt a császár birodalmában terjedhet, akkor azonnal megígérem, hogy többet nem fogok írni”.

Tyndale utolsó éveinek egyik legjelentősebb eredménye a revideált Újszövetség-fordítás 1534-ből. Miközben héber tudását gyarapítja, felismeri, hogy az Újszövetséget is átdolgozott kiadásban kell megjelentetnie. De mi is biztosította erre az anyagi háttérrel? Foxe meséli el azt az epizódot, hogy Tunstall püspök politikai küldetésben Antwerpenben járt. Egyik célja volt, hogy felvásárolja az összes kiadott példányt a Tyndale által fordított (wormsi) Újszövetségből, azért, hogy azokat megsemmisítse, nehogy eljussanak Angliába. Tyndale egy ravasz kereskedő barátja (Augustine Pockington) négyszeres áron eladta neki, és Tunstall el is égette a megvásárolt bibliákat Antwerpenben. Ám Tyndale e befolyt pénzből a revideált változatot adhatta ki.

Tyndale elárulása és halála

Antwerpenben Tyndale barátságába férközött egy Henry Philips nevű ember, akit Tyndale ellenségei béreltek fel. 1535-ben egy vacsorára hívta Tyndale-t, s a császár katonái kezére játszotta. Törbe csalta, Júdás-ként elárulta őt.

A Brüsszel melletti Vilvorde várának börtönébe szállították. Fennmaradt innen egy levele, amelyben arra panaszkodik, hogy nincs meleg ruhája. Lámpát, héber Bibliát, héber szótárat és héber nyelvtant kér, hogy dolgozhasson. (Van még két másik levele is, amit John Frith-nek, a Towerban raboskodó barátjának írt, amíg ő még szabadon volt.)

Jacobus Latomus (1475–1544) a leuveni egyetem rektora, Luther ellenfele és Ruard Tapper (1487–1559) hallgatják ki. Az utóbbi mint inkvizítor állapítja meg végül, hogy eretnek, s ezért halálra ítélik. 1536. október 6-án nagy tömeg előtt először megfojtják, majd elégetik. Halála előtti utolsó kiáltása ez volt: „Lord, Open the King of England's Eyes!”, azaz „Ó, Istenem, nyisd fel az angol király szemét!”

1537-ben a király engedélyezi az angol nyelvű Biblia használatát.

Vázlatosan összefoglaljuk a William Tyndale által készített fordításokat:

- az 1525-ös *kölni fragmentum* Peter Quentell nyomdájából, *Prológus* és Máté evangéliumának 1–22. fejezete, melyből egy példány maradt fenn, jelenleg a British Libraryben található;
- az 1526-os *octavo formájú wormszi Biblia* Peter Schoffer nyomdájából, melyből három példány maradt fenn;
- az 1530-as *Pentateuchos-fordítás* Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, ebből tíz példány maradt fenn;
- az 1531-es *Jónás-fordítás a Prológussal* Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, egy fragmentum maradt fenn;
- az 1534-es *revideált Újszövetség* Tyndale két előszavával Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából;
- *Matthew's Bible* 1537-ből, mely Tyndale halála után jelent meg, s valószínűleg az ő fordítását tartalmazza Józsué könyvétől A krónikák második könyvéig; Tyndale munkatársa, John Rogers álnéven adta ki Antwerpenben angol kiadók, Richard Grafton és Edward Whitchurch anyagi támogatásával, és ez lett az 1539-es *Great Bible* alapja (*Matthew's Bible*, 2009).

2. Mártírium mint szó és tett Tyndale írásaiban és halálában

„Ki vagy, ki saját vágyaimmal kísértesz?”⁴ – T. S. Eliot *Gyilkosság a székesegyházban* (1935) című drámájában a főhős Becket Tamás kiált fel így, amikor az önmagával vívott lelki tusájában a nem várt negyedik kísértő rádöbben arra, hogy az égi nagyság iránti sóvárgásból készül a mártíromságra. Ám Becket legyőzi a negyedik kísértőt, vagyis önmagát, s így karácsony másnapján, ami az egyház liturgiája szerint az első keresztyén mártír, István vértanú ünnepe, immár éretten és higgadtan prédikál: „A keresztyén vértanúság nem véletlen... A vértanúság sohasem az ember szándéka, mert az igazi vértanú az, aki Isten eszközévé lett, aki elveszítette akaratát az Isten akaratában, azaz hogy nem is elveszítette, hanem megtalálta, mert szabadságra lelt abban, hogy aláveti magát Istennek.”⁵

Brad S. Gregory számítása⁶ szerint a XVI–XVII. századi Nyugat-Európában hitükért mintegy ötezer embert pusztítottak el máglyán vagy más erőszakos eszközökkel.

Vajon a XVI–XVII. században a hitükért vértanúságot szenvedő katolikus, protestáns és anabaptista mártírok találkoztak-e az elioti Beckethez hasonló negyedik kísértővel? Nem tudjuk, s természetesen nem is firtathatjuk. Egy-egy mártírhalállal megpecsételt életútnak azonban nyomába eredhetünk.

4 Vas István ford. Eliot, T. S.: *Gyilkosság a székesegyházban*. In *XX. századi angol drámák*. Budapest, 1985, Európa, 681.

5 Uo. 690.

6 Gregory, Brad S.: *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge Mass., 1999, Harvard University Press, 6.

A korai XVI. században, az angol reformáció hajnalán, a római katolikus egyház hitét védő Morus Tamás és a reformátori hitet valló William Tyndale hitvitája⁷ szenvedélyben és felkészültségben akár eposzi erejűnek⁸ is tekinthető. A hitviták korában persze egymás kölcsönös démonizálásában sincs hiány.

Életükben a legnagyobb ellenfelek, majd a tizennégy, illetve tizenhat hónapos fogságukat követő halálukban hitük szerint mindketten Krisztus tanúi, mártírok lettek.⁹ Talán az sem véletlen, hogy mielőtt maguk is mártírként fejezték be életüket, írásaikban (persze tartalmilag többször ellentétesen) sokszor szóltak a keresztyén mártíriumról.

A következőkben a szó és a tett egységét vizsgáljuk meg elsősorban William Tyndale életében és írásaiban, alkalmilag összehasonlítva azt Morusnak ugyanerről a kérdéstről írt gondolataival. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az írásban is sokszor kifejtett hitbeli meggyőződés, a szó miként válik számára eseménnyé, történéssé, azaz valósággá.

Mindeközben a martirológia – véleményem szerint – eddig elhanyagolt hermeneutikai szempontjára is igyekszem rávilágítani. Tézisem, hogy a keresztyén (s különösen is a protestáns) martirológia igazán csak a bibliai tipológia (más néven figurális értelmezés) logikájának ismeretében érthető meg.

Martirológia és tipológia

Eric Auerbach a *Figura* című híres tanulmányában a következőképpen definiálta a figurális értelmezést: „A figurális értelmezés két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, amelyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválik egymástól, de mint valódi történés vagy személy, mind a kettő az idődimenzió belül van.”¹⁰

1992-es angol nyelvű könyvemben¹¹ a hagyományos tipológiai fogalmat (prefiguráció) kiterjesztettem, s ott arról szóltam, hogy a keresztyén gondolkodásban inkább posztfigurációról kell beszélnünk; tehát Krisztus nemcsak az Ószövetség betöltése, antitüposza, hanem a keresztyén ember számára Krisztus maga lesz tüposz, olyan minta, amelyet az őt követőknek kell saját életükben betölteni, imitálni – kempisi értelemben. Sokszor a művészet és az irodalom is lehet a beteljesítése a bibliai figuráknak. Ez a posztfiguráció már az Újszövetségben is jelentkezik, különösen is a mártírium kapcsán.

A keresztyén ember számára a keresztyén élet kereszt formájú, Krisztus formájú élet. A protomártír István vértanú (ApCsel 7,2–60) betölti Krisztus tüposzát.

7 http://thomasmorestudies.org/tmstudies/DCH_Fabiny.pdf

8 Gregory, Brad S.: Tyndale and More, In Life and In Death. *Reformation*, 2003. 173–197.

9 Gregory, Brad S.: Saints and Martyrs in Tyndale and in More. In Freeman, Thomas S. – Mayer, Thomas F. (szerk.): *Martyrs and Martyrdom in England c. 1400–1700*. Woodbridge, 2007, The Boydell Press, 107–125. /Studies in Modern British Religious History./

10 Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete. Szöveggyűjtemény*. Szeged, 1987, JATE, 46. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae./

11 Fabiny, Tibor: *The Lion and the Lamb. Figuralism and Fulfilment in the Bible, Art and Literature*. London, 1992, Macmillan, 111–115. /Studies in Literature and Religion./

TÜPOSZ, FIGURA (ELŐKÉP)	ANTITÜPOSZ, POSZTFIGURÁCIÓ (BETELJESEDÉS)
Jézus (Lk 23,34-46)	István (ApCsel 7,59-60)
<p>Jézus pedig így könyörgött: „<i>Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.</i>” ὁ δὲ Ἰησοῦς ἔλεγεν· πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν.</p> <p>Ekkor Jézus hangosan felkiáltott: „<i>Atyám, a te kezébe teszem le az én lelkemet!</i>” És ezt mondva meghalt. καὶ φωνήσας φωνῇ μεγάλη ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου. τοῦτο δὲ εἰπὼν ἐξέπνευσεν.</p>	<p>Amikor megkövezték Istvánt, az így imádkozott: „<i>Úr Jézus, vedd magadhoz lelkemet!</i>” Azután térdre esett, és hangosan felkiáltott: „<i>Uram, ne ródd fel nekik ezt a bűnt!</i>” És amikor ezt mondta, meghalt.</p> <p>καὶ ἐλιθοβόλουν τὸν Στέφανον, ἐπικαλούμενον καὶ λέγοντα· κύριε Ἰησοῦς, δέξαι τὸ πνεῦμά μου. θεὸς δὲ τὰ γόνατα ἐκράξεν φωνῇ μεγάλῃ· κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς ταύτην τὴν ἁμαρτίαν. καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐκοιμήθη.</p>

Mártíriumra való utalások Tyndale írásaiban

A hamis mammonról szóló példázat (1528)

Tyndale 1528-ban, nyolc évvel a mártírhalála előtt egy lutheri prédikáció átdolgozásában, *A hamis mammonról szóló példázat* című, a megigazulás teológiai kérdéséről szóló művében villantja fel István vértanú példáját, azt, hogy a Krisztust követő mártír a halála pillanatában is az ellenségéért imádkozik.

„A világ általában helyesnek tartja azt, ha az ember nem öl. A keresztyén viszont akkor éli meg az igazságot, ha szereti ellenségét, még ha üldöztetést és kínzást szenved is el tőle, és elszenvedí a halál kínjait, és jobban fájlalja ellenfele vakságát saját fájdalmánál, és imádkozik Istenhez, hogy nyissa meg ellenfele szeméit, és bocsássa meg bűneit – ahogy azt István tette az apostolok cselekedeteiről írt könyv hetedik fejezetében, és Krisztus Lukács evangéliuma 23. fejezetében.”¹²

Tanulmányunk végén majd látjuk, hogy a golgotai tüposz nemcsak István vértanú halálában lett antitüposz, hanem az antitüposz (mint gyakran) maga is tüposszá vált 1536. október 6-án Vilvorde-ban, amikor a halála előtti pillanatban Tyndale is így kiáltott fel: „Ó, Istenem, nyisd fel az angol király szemét!” A Krisztus-követés lényege ugyanis a krisztusi tüposz, modell újra és újra történő betöltődése, a krisztusivá válás: életben, s ha kell, a halálban is.

¹² „It is righteousness in the world, if a man kill not. But a Christian perceiveth righteousness if he love his enemy, even when he suffereth persecution and torment of him, and the pains of death, and mourneth more for his adversary's blindness than for his own pain, and prayeth God to open his eyes, and to forgive him his sins: as did Stephen in the Acts of the Apostles, the seventh chapter; and Christ, Luke xxiii.” PS 38.

A keresztyén ember engedelmességéről (1528)

Ezt a könyvet Tyndale a német parasztháború után írta, válaszolván arra a vádra, hogy a reformátorok tanítása a társadalomban anarchiához, háborúhoz vezet. Könyve a keresztyén engedelmességen kívül számos más témát is érint, többek között Tyndale részletesen tanít, szinte prédikál a szenvedésről, a keresztyén ember megpróbáltatásainak értelméről.

„A Szentlélek a megpróbáltatásokon keresztül megtisztít bennünket azáltal, hogy halálra ítéli a mi testi értelmünket, világi gondolkodásunkat, a haspárti bölcsességünket, és nekünk ajándékozza Isten bölcsességét. A megpróbáltatás Istentől való áldás, ahogy Jézus is mondja: »Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa.« Hát nem vigasztaló ige ez? Ki olyan bolond, hogy ne a Krisztussal való örök boldogságot válassza és kívánja egy kis megpróbáltatás árán, hanem hogy a kis örömeikért a világgal együtt az örök kárhozatra jusson?»¹³

Ugyanitt számos, szenvedéssel kapcsolatos újszövetségi helyet is idéz: „Az igazságért való megpróbáltatás nemcsak áldás, hanem Istentől kapott ajándék is, amelyet Isten csak az ő választottainak ad. Az apostolok örvendeztek, hogy méltónak találtattak a Krisztusért való szenvedésre. Pál apostol 2Tim 3,12-ben írja, hogy mindazokat, »akik kegyesen akarnak élni Krisztus Jézusban, szintén üldözni fogják.« Fil 1,29-ben pedig így ír: »Mert nektek nemcsak az adatott meg a Krisztusért, hogy higgyetek benne, hanem az is, hogy szenvedjetek érte.« Ebből is láthatjátok, hogy a Krisztusért való szenvedés Isten ajándéka. Péter apostol első levelében pedig ezt írja: »Boldogok vagytok, ha gyaláznak titeket a Krisztus nevéért, mert a dicsőség Lelke, az Isten Lelke megnyugszik rajtatok.« [4,14] Hát nem csodálatos boldogság, hogy megbizonyosodhatsz arról, hogy Isten Szentlelke az örök életre pecsételt el téged? Egészen biztos lehetsz abban, ha őérte szenvedsz. Az üldözés révén még egészen bizonyos nem lehetsz, de ezt a bizonyosságot a megpróbáltatás árán elnyerheted, amint Pál apostol Róm 5,3–4-ben írja: »... a megpróbáltatás munkálja ki az állhatatosságot, az állhatatosság a kipróbáltságot (*feeling*¹⁴), a kipróbáltság a reménységet«, vagyis ezáltal tapasztalod meg Isten jóságát és segítségét és a Szentlélek munkáját. A korinthusbeliekhez írt második levélben ezt mondja az Úr: »'Elég neked az én kegyelmem, mert az én erőm erőtlenség által ér célhoz.'« [12,9]»¹⁵

13 „The Spirit through tribulation purgeth us, and killeth our fleshly wit, our worldly understanding, and belly-wisdom, and filleth us full of the wisdom of God. Tribulation is a blessing that cometh of God, as witnesseth Christ: »Blessed are they that suffer persecution for righteousness' sake; for theirs is the kingdom of heaven.« Is not this a comfortable word? Who ought not rather to choose, and desire to be blessed with Christ, in a little tribulation, than to be cursed perpetually with the world for a little pleasure?» PS 137.

14 Tyndale a görög *dokimé* szót ('kipróbáltság') 1526-ban még a *feeling* kifejezéssel fordítja, de 1534-ben a javított Újszövetség-fordításában már *experience*-t írt, ezt veszi át a *Geneva Bible* (1560) és a *King James Version* (1611) is.

15 „Tribulation for righteousness is not a blessing only, but also a gift that God giveth unto none save his special friends. The apostles rejoiced that they were counted worthy to suffer rebuke for Christ's sake. And Paul, in the second epistle and third chapter to Timothy, saith, »All that will live godly in Christ Jesus must suffer persecution:« and, Phil. i. he saith, »Unto you it is given, not only to believe in Christ, but also to suffer for his sake.« Here seest thou that it is God's gift, to suffer for Christ's sake. And Peter in the fourth chapter of his first epistle saith: »Happy are ye if ye suffer for the name of Christ; for the glorious Spirit of God resteth in you.« Is it not a happy thing, to be sure that thou art sealed with God's Spirit to everlasting life? And, verily, thou art sure

Válasz Morus Tamás Párbeszédére (1531)

Morus még mielőtt lordkancellár lett, London püspökétől, Cuthbert Tunstalltól engedélyt kapott, hogy az eretnekek könyveit olvassa, azért, hogy azokat a nép nyelvén, angolul megcáfolja. Ennek eredménye az angol humanistának a *Párbeszéd az eretnekségekről* (1529) című munkája, amelyben Luthert és Tyndale-t is pestises eretnekeknek nevezi. Két évvel később meg is születik a *Válasz Morus Tamás Párbeszédére* (1531) című Tyndale-mű.

Mint látjuk, Morusnak az eretnekekkel szembeni egyik visszatérő érve, hogy az egyház igazságát bizonyítja az, hogy mártírok szenvedtek az egyház hitéért az előző másfél évezredben. Ám amit Morus Krisztus egyházának nevez, az Tyndale szerint csupán a pápa egyháza. Morus sokszor maróan gúnyos hangjára Tyndale is szarkasztikusan válaszol: „*Morus*: Krisztus egyházát a csodák sokasága, az oly sok kihullott mártírvér, az egész keresztyénség közös egyetértése bizonyítja. *Tyndale*: Ki bizonyította a fülbegyónást, a bűnbocsátó cédulák árusítását és a hasonló bányászatokat csodákkal? Ki az, aki ilyen tanításokért lett mártírrá? Én viszont ezer olyan személyt tudok mutatni neked, akik azért hullatták vérüket, mert e tanításoknak éppen az ellenkezőjét hirdették!”¹⁶

A főpapok praktikáiról (1530)

Még a Morusnak adott felelet előtt, 1530-ban írta Tyndale ezt a munkáját, de már utal benne arra a morusi vádra, hogy az egyház bírálói állítólag nem merik vállalni a mártírhalált.

Tyndale az első protestáns angol mártírra, Thomas Hittonra utal, aki Németalföldön lett Tyndale követője, a kontinensen élő angol protestánsok könyveit csempészte Angliába, de a tengerparton elfogták, elkobozták a nála talált leveleket, eretnekséggel vádolták meg, majd William Warham érsek és John Fisher püspök elítélték, és Maidstone-ban 1530. február 23-án elégették.¹⁷

„Morus egyik blaszfémiaja a *Párbeszédében*, hogy szerinte közülünk senki sem mer a hitében hűségesen megállni a halálig. Nem sokkal azután, hogy leírta ezt Morus, Isten általa bizonyította, hogy a *Párbeszéd* szerzője hamis és hazug, hogy az ő isteni erejét adta szolgájának Sir Thomas Hittonnak, hogy az ő szent Fiába, Jézusba vetett hitét megvallja, és vállalja a halált. Az történt ugyanis, hogy Thomast Canterbury és Rochester püspökei [William Warham és

---

thereof, if thou suffer patiently for his sake. By suffering art thou sure; but by persecuting canst thou never be sure: for Paul, Rom. v. saith, »Tribulation maketh feeling;« that is, it maketh us feel the goodness of God, and his help, and the working of his Spirit. And, the twelfth chapter of the second epistle to the Corinthians, the Lord said unto Paul, »My grace is sufficient for thee; for my strength is made perfect through weakness.«” PS 138.

16 „*More*:_ Confirmed with such a multitude of miracles, and so much blood of martyrs, and common consent of all Christendom. *Tyndale*:_ Who shewed a miracle to confirm his preaching of ear-confession and pardons, with like pedlary? or who shed his blood for them? I can shew you many thousands that ye have slain for preaching the contrary.” PS 70.

17 http://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hitton

John Fisher], miután titokban kiéheztették és megkínozták, Maidstone-ban kegyetlenül meggyilkolták.”¹⁸

Morus, a *The Confutation of Tyndale's Answer (Tyndale Válaszának cáfolata)* című művében (1532–1533) – melyet Tyndale már nem nagyon ismerhetett – Hittont „az ördög bűzlő mártírjának” („the deuyls stynkyng martyr”) nevezte.¹⁹

A John Frith-nek írt második levél (1532)²⁰

Vegyük most szemügyre William Tyndale-nek a Tower börtönében szenvedő John Frith-nek Németalföldről 1532 májusában²¹ írt két fennmaradt levele közül a másodikát, amelyben az idősebb mester lelkipásztorilag buzdítja, és a mártíromságra is felkészíti fiatalabb tanítványát! Kapcsolatukat maguk is Pál apostol és Timóteus viszonyához hasonlították.

Second Letter	Második levél
The grace and peace of God our Father, and of Jesus Christ our Lord, be with you. Amen.	Kegyelem és békesség Istentől, a mi Atyánktól és a mi Urunktól, Jézus Krisztustól. Ámen.
Dearly beloved brother John, I have heard say how the hypocrites, now that they have overcome that great business which letted them, or at the least way have brought it at a stay, they return to their old nature again. The will of God be fulfilled, and that which he hath ordained to be ere the world was made, that come, and his glory reign over all.	Szeretett John testvér, hallottam, hogy az álszentek most, hogy túlléptek azon a nagy ügyön – mely a legkevésbé sem gátolta meg őket ebben –, ismét visszatértek régi természetükhöz. Teljesüljön Isten akarata és az, amit rendelt a világ teremtése előtt, mely eljön, és dicsősége minden felett uralkodjék!

18 „And More, among his other blasphemies in his dialogue, saith, that none of us dare abide by our faith unto the death. But shortly thereafter God, to prove More that he hath ever been a false liar, gave strength unto his servant, Sir Thomas Hitton, to confess, and that unto the death, the faith of his holy Son Jesus; which Thomas the bishops of Canterbury and Rochester, after they had dieted and tormented him secretly, murdered at Maidstone most cruelly.” PS 2,340.

19 Idézi Gregory 2007, 119. Vö. *CWTM (The Complete Works of Thomas More) Pt I.16/31–172.*

20 Vö. az időpontról: Gregory 2007, 13.

21 Mozley, J. F.: *William Tyndale*. Westport Connecticut, 1937, Greenwood, 257–260. A levélről lásd még: McCutcheon, Elizabeth: *Prose Letters of More and Tyndale*. In Day, John T. – Lund, Eric – O'Donnell, Anne M., S.N.D (szerk.): *Word, Church, and State. Tyndale Quincentenary Essays*. Washington D. C., 1998, Catholic University Press, 243–255.

<p>Dearly beloved, however the matter be, commit yourself wholly and only unto your most loving Father and most kind Lord, and fear not men that threat, nor trust men that speak fair: but trust him that is true of promise, and able to make his word good. Your cause is Christ's gospel, a light that must be fed with the blood of faith. The lamp must be dressed and snuffed daily, and that oil poured in every evening and morning, that the light go not out. Though we be sinners, yet is the cause right. If when we be buffeted for well-doing, we suffer patiently and endure, that is acceptable to God; for to that end we are called.</p>	<p>Szeretett testvérem, akármilyen legyen az ügy, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyánk és jószágos Urunk mellett, és ne félj a fenyegető emberektől, és ne bízz azokban, akik szépeket mondanak; bízz abban, aki megtartja az ígétét, és a szavából jó származik! A te ügyed Krisztus evangéliuma, a fény, melyet a hit vérével kell táplálni. A mécses naponta kell meggyújtani és eloltani, az olajat minden reggel és este bele kell önteni, hogy ne aludjon ki fénye. Bár mi bűnösök vagyunk, az ügy helyes. Ha támadnak is bennünket a jó tetteinkért, türelmesen szenvedünk és kitarunk, mert Istennek ez tetszik, mert ő erre a célra hívott el bennünket.</p>
<p>For Christ also suffered for us, leaving us an example that we should follow his steps, who did no sin. Hereby have we perceived love, that he laid down his life for us: therefore we ought also to lay down our lives for the brethren.</p>	<p>Mert Krisztus is szenvedett értünk, olyan példát hagyva nekünk, hogy kövessük lépteit, ki bűntelen volt. Ezt a szeretetet kaptuk tőle: értünk életét adta; ezért kell nekünk is testvéreinkért életünket adni.</p>
<p>Rejoice and be glad, for great is your reward in heaven. For we suffer with him, that we may also be glorified with him: who shall change our vile body, that it may be fashioned like unto his glorious body, according to the working whereby he is able even to subject all things unto him.</p>	<p>Örvendj és ujjongj, mert jutalmad nagy a mennyben! Mert ha vele együtt szenvedünk, vele együtt dicsőülünk meg; ő változtatja át gyarló testünket az ő megdicsőült testének hasonlatosságára, mely által mindent önma-ga alá rendelt.</p>
<p>Dearly beloved, be of good courage, and comfort your soul with the hope of this high reward, and bear the image of Christ in your mortal body, that it may at his coming be made like to his immortal: and follow the example of all your other dear brethren, which chose to suffer in hope of a better resurrection. Keep your conscience pure and undefiled, and say against that nothing. Stick at necessary things; and remember the blasphemies of the enemies of Christ, saying, „They find none but that will abjure rather than suffer the extremity.”</p>	<p>Szeretett testvérem, légy bátor, vigasztald szíved a nagy jutalom reményével, és hordd halandó testeden Krisztus képmását, mely eljövetelekor az ő halandó testéhez hasonló lesz; és kövesd régi testvéreid példáját, akik egy jobb feltámadás reményében szenvedtek! Tartsd lelked tisztán és romlatlanul, és mondj ellent mindennek, ami nem az! Ragaszkodj a szükséges dolgokhoz; emlékezz Krisztus ellenségeinek káromlásaira, akik állítják: „Mindenki inkább tagadni fog, mintsem hogy vállalja a végsőkig való szenvedést.”</p>

<p>Moreover, the death of them that come again after they have once denied, though it be accepted with God and all that believe, yet is it not glorious; for the hypocrites say, „He must needs die; denying helpeth not: but might it have holpen, they would have denied five hundred times: but seeing it would not help them, therefore of pure pride, and mere malice together, they spake with their mouths that their conscience knoweth false.”</p>	<p>Ráadásul, azoknak a halála, akik újra azt állítják, amit egyszer megtagadtak, nem dicsőséges, még ha Istenben és minden hitben elfogadott, mert az álszentek azt mondják: „Meg kell halnia, nem segít neki a tagadás, de ha segített volna, ötszázszor is tagadott volna; de mivel látja, hogy nem segít, pusztán büszkeségből és álságból azt állítja, amiről lelkében is meggyőződött, hogy hamis.”</p>
<p>If you give yourself, cast yourself, yield yourself, commit yourself wholly and only to your loving Father; then shall his power be in you and make you strong, and that so strong, that you shall feel no pain, which should be to another present death: and his Spirit shall speak in you, and teach you what to answer, according to his promise.</p>	<p>Ha megnyilatkozol, állj ki nézeteidért, fedd fel önmagad, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyád mellett; akkor ereje veled lesz, és megerősít annyira, hogy nem fogsz fájdalmat érezni a halálban; és az ő Lelke fog benned beszélni, és tanít téged a válaszokra, ígéretéhez híven.</p>
<p>He shall set out his truth by you wonderfully, and work for you above all that your heart can imagine. Yea, and you are not yet dead; though the hypocrites all, with all that they can make, have sworn your death. <i>Una salus victis nullam sperare salutem.</i></p>	<p>Igazát csodálatosan meg fogja mutatni, és fentről fog működni úgy, ahogy csak szíved el tudja képzelni. Igen, még nem haltál meg, habár az álszentek, mindent bevetve, halálra ítélték. <i>Una salus victis nullam sperare salutem.</i>²²</p>
<p>To look for no man’s help bringeth the help of God to them that seem to be overcome in the eyes of the hypocrites: yea, it shall make God to carry you through thick and thin for his truth’s sake, in spite of all the enemies of his truth.</p>	<p>A leigázott egyetlen bizonyossága, hogy nem remél biztonságot. Ha az, akit látszólag legyőztek az álszentek, nem várja senkinek sem a segítségét, Isten segítségét fogja kapni,²³ igen, Isten fog átsegíteni jóban és rosszban az igazságért, igazságának ellenségeivel dacolva.</p>

22 Mint McCutcheon kimutatja, ez idézet Vergilius Aeneiséből (2,354): „»Egy a reménye a vesztesnek: ha reményre nem áhít.«” Lakatos István ford. *Vergilius összes művei*. Budapest, 1984, Európa, 142. /A világirodalom klasszikusai. Új sorozat./ Tyndale ezt angolul is idézi: O’Donnell, Anne M., S.N.D. – Wicks, Jared S.J. (szerk.): *An Answer to Sir Thomas Mores Dialogue*. Washington D. C., 2000, Catholic University Press, 152/2–3 és 372.

23 Ez az ún. deontologikus etika. „A deontológia olyan következetesség, amely tudatosan nem kíván számolni a magatartás esetleges negatív következményeivel. Egy deontológus számára a kötelesség elsőbbséget élvez a következménnyel szemben. (...) a deontológia a rejtett gondviselésre alapul. Az ilyen deontológusok számára a következmények figyelmen kívül hagyása nem értelmetlen, mert hiszik, hogy Isten akkor is irányítja a történelmet, mikor gondviselése nem szemmel látható. Épp ezért Isten a felelős minden olyan jó és rossz következményért, amely a kötelességünkhöz való ragaszkodásból fakad. Gondviselésbe vetett hit nélkül a minden áron való kötelességteljesítés vakmerőnek és felelőtlennek tűnhet.” Idézi Fabiny Tibor: John Frith (1503–1533) vitája és mártíromsága. *Studia Litteraria*, 2012. 3–4. sz. 72.

<p>There falleth not a hair till his hour be come: and when his hour is come, necessity carrieth us hence, though we be not willing. But if we be willing, then have we a reward and thanks.</p>	<p>Egy hajad szála sem fog meggörbülni, míg az ő órája el nem jön, a szükségszerűség fog odavezetni, még akaratunk ellenére is. Ám ha ez az akaratunk, jutalmat és köszönetet kapunk.</p>
<p>Fear not the threatening, therefore, neither be overcome of sweet words; with which twain the hypocrites shall assail you. Neither let the persuasions of worldly wisdom bear rule in your heart; no, though they be your friends that counsel you.</p>	<p>Ezért ne félj a fenyegetéstől, ne győzzön le édes szó sem: e két módon fognak támadni az álszentesek. Ne hagyd az e világi bölcsesség érveit se uralkodni szíveden; akkor se, ha ezek barátaid, akik tanácsot adnak.</p>
<p>Let Bilney be a warning to you. Let not their vizor beguile your eyes. Let not your body faint. He that endureth to the end shall be saved. If the pain be above your strength, remember, „Whatsoever ye shall ask in my name, I will give it you.” And pray to your Father in that name, and he shall cease your pain, or shorten it. The Lord of peace, of hope, and of faith, be with you. Amen.</p>	<p>Legyen Bilney figyelmeztetés számodra! Álarcuk ne tévessze meg szemeidet! Ne gyengüljön el tested! Aki mindvégig állhatatos, az üdvözül.²⁴ Ha a fájdalom erődet meghaladja, emlékezz: „Ha valamit kértek tőlem az én nevemben, megteszem.”²⁵ Az ő nevében imádkozz Atyádhoz, és megszűnnek vagy csökkennek fájdalmaid. A béke, remény és hit Ura legyen veled! Ámen.</p>
<p>William Tyndale.</p>	<p>William Tyndale</p>
<p>Two have suffered in Antwerp, <i>in die sanctae crucis</i>, unto the great glory of the gospel: four at Riselles in Flanders; and at Luke hath there one at the least suffered, and all the same day. At Roan in France they persecute; and at Paris are five doctors taken for the gospel. See, you are not alone. Be cheerful; and remember that among the hard-hearted in England there is a number reserved by grace: for whose sakes, if need be, you must be ready to suffer. Sir, if you may write, how short soever it be, forget it not; that we may know how it goeth with you, for our hearts' ease. The Lord be yet again with you, with all his plenteousness, and fill you that you flow over. Amen.</p>	<p>Ketten szenvedtek Antwerpenben a Szent Kereszt napján az evangélium dicsőségében: négyen Riselles-ben, Flandriában; Luke-nál is legalább egy ember szenvedett; mind egy napon. Roanban, Franciaországban ítékeznek; Párizsban öt tudóst ítéltek el az evangéliumért. Látod, nem vagy egyedül. Légy vidám, emlékezz, hogy a keményszívű Angliában sokakat ment meg a kegyelem, akikért ha szükséges, késznek kell lenned szenvedni! Ha írnál, akármilyen röviden is, hogy könnyebb legyen szíved, ne feledd, tudjuk, hogy megy sorod! Az Úr ismét veled lesz bőszéggel, és megtölt azzal, ami árad belőled. Ámen.</p>

24 Vö. Mt 10,22b.

25 Vö. Jn 14,14.

